

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ВЛАСНІСТЬ: ВІД РЕЛІГІЙНИХ ДОКТРИН ДО КЛАСИЧНОЇ ШКОЛИ

(Представлено д.е.н., проф. Момонт Н.А.)

Розглянуто трансформацію сутності категорії «власність» в історичному аспекті з позицій основних економічних шкіл, а також у ракурсі ідеалістичних та матеріалістичних її трактувань. Із врахуванням домінування в сучасних соціально-економічних відносинах ліберальних засад їх організації акцентовано увагу на доктринах класичної школи політичної економії.

Зазначено, що в умовах кризового стану сучасної економічної теорії формування нової парадигми її розвитку деякі вчені пов'язують із можливістю і необхідністю становлення «духовної економіки», зверненням до фундаментальних підвалів розвитку соціуму.

Підкреслено важливість побудови цивільно-правових форм власності на засадах людиноцентристської концепції. Розвинуто положення щодо необхідності збалансованого розвитку всіх форм власності. Звернуто увагу на важливість дотримання у відносинах власності узгодженості суспільних та індивідуальних інтересів. Проаналізовано результати соціологічних досліджень щодо ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів, зокрема відносин власності, в Україні.

Ключові слова: власність, світогляд, класична школа, людиноцентристська концепція, «духовна економіка».

Постановка проблеми. Власність є фундаментом побудови соціально-економічних відносин в державі. Виступаючи ядром системи виробничих відносин, вона відображає історичний розвиток держави, її структурні елементи, принципи та норми функціонування. Саме тому поняттю «власність» і процесам, пов'язаним із нею, приділялась значна увага протягом усієї історії еволюції людства. Дане питання не втратило актуальності. Навіть навпаки, після проведення «малої» та «великої» приватизації в Україні, а також можливості введення ринку землі, відчувається потреба в уточненні сутності відносин власності та ретроспективному погляді на процеси її формування і розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Еволюцію поглядів на категорію «власність» та результати економічної політики держав світу в різні історичні періоди відображено переважно у навчальних посібниках із таких дисциплін, як «Історія економічних вчень», «Економічна історія», «Інтелектуальна власність», а також монографічній і періодичній літературі. Вагомий внесок у висвітлення та поглиблення поняття власності здійснили В.Базилевич, К.Гордіца, В.Ковальчук, Л.Корнійчук, М.Лазарович, С.Мочерний, П.Павлишенко, М.Сарай, С.Степаненко, Н.Татаренко, І.Топішко та інші.

Мета дослідження. Метою статті є поглиблення підходу до дослідження категорії «власність» не лише в ракурсі економіки, а й соціології та теологічних положень. Це, на нашу думку, надасть змогу узагальнити точки зору видатних економістів та подивитися на природу власності із зазначених позицій, усвідомити історичну зумовленість різного темпу розвитку західних і східних країн.

Викладення основного матеріалу дослідження. У найбільш відомих стародавніх джерелах із різних кінців світу, серед яких зазначимо «Закони Хаммурапі» (Вавилонія), «Закони Ману» (Стародавня Індія), праці Арістотеля (Стародавня Греція), Римське право (Стародавній Рим), праці Конфуція (Китай), «Руська правда» (Київська Русь) та ін., обґрунтовано необхідність приватної власності та її всебічного захисту. В історичних артефактах чітко визначені та регулюються принципи і правила привласнення, володіння, користування і відчуження об'єктів власності.

Стверджуючи, що «власність за своєю природою є началом духовним, а не матеріальним» [2, С. 304], Арістотель вочевидь базувався на світогляді, що відображений у грецькій міфології звичаєм спалення особистого володіння покійника. Ця традиція, за дослідженнями К.Хюбнера, зумовлена віруванням, що покійники «не могли по справжньому вмерти до тих пір, поки їх частинка залишається при житті, і неспокоїно блукали навколо попікаючи живим, допоки ті нарешті не відпустили їх до підземного світу зі всім хнім минулим буттям» [24, С. 212]. Богослови античності та Середньовіччя стверджували, що дух людський «не в змозі схопити істину інакше, як за посередництва матеріальних речей і зображень» [7, С. 77].

Із поширенням релігії, де Бог уявляється нематеріальним, духовним, відкидається ідея необхідності матеріальних благ для переходу до світу мертвих. «В покинутому Богом світі речі залишилися без цього

зв'язку, сенсу, душі. Тепер тільки людина може одухотворити творіння, присвоївши речі. Тут і полягає вища санкція власності» [18].

Підхід, коли людина відображається в її власності, притаманний і сьогоденню. Релігійний філософ В.Соловйов стверджував: «Власність є ідеальним продовженням особистості в речах, або її перенесення на речі» [21, С. 432]. Т.Коваль зазначає, що поняття власності в економістів, політиків, олігархів і простих громадян є різним. «Для перших власність – це насамперед річ і предмет, для других – право на володіння нею, треті у власності бачать продовження своєї особистості (чим більше власність, тим значніша особистість), а для четвертих власність – це моральна категорія, привід для міркувань про добро і зло» [11].

Таку думку підтверджує і соціологічне опитування, проведене на території Росії, яке засвідчило парадоксальні результати. «З одного боку переважає позитивне ставлення до приватної власності. З іншого боку, за більш диференційованого підходу з'ясовується, що в масовій свідомості приватна власність ідентифікується головним чином з особистим майном: пілосос, холодильник, автомашина, квартира і т.п. В основному саме ця частина власності, нажита особистою працею, мотивує легітимність приватної власності в очах росіян. Коли ж мова заходить про власність великих корпорацій, особливо експлуатуючих природні багатства країни, то більшість населення не вважає її легітимною» [13].

Така думка підтверджується й українськими соціологічними дослідженнями. Зокрема, із 74 % опитаних, що підтримують приватну власність та вважають необхідним її захист з боку держави, 70 % громадян підтримують гасло про реприватизацію об'єктів великого бізнесу. Із 73,5 % респондентів, переконаних у можливості підвищення добробуту суспільства шляхом розвитку бізнесу, 50,4 % вважають, що нагромадження грошей у руках бізнесу робить бідними і державу, і громадян. Понад 38 % українців стверджують, що великий бізнес сформувався та процвітає завдяки використанню аморальних і протизаконних методів. При цьому 65 % респондентів пов'язують його із корупцією, збереженням «непрозорих» правил гри, а 56 % – із прагненням заробити побільше та виїхати за кордон [8, С. 124]. Що ж є причиною розходження поглядів на власність? Для відповіді на це питання необхідно знову звернутися до трактувань власності з позицій різних релігій.

У ранньому християнстві стверджувалося, що усі земні блага є спільними, і пропагувалася колективна відповідальність. У V ст. н.е., коли християнство поступово перетворювалося на державну релігію, почали дозволяти приватну власність, обґрунтовуючи це тим, що «багатство подано для випробування бідних» [16]. Такі принципи міцно закріпились у католицизмі та протестантизмі.

Сучасні погляди католицької церкви на власність найповніше виражені у працях Фоми Аквінського, для якого «точкою відліку був не небесний ідеал людини, а людина в її реальному становищі на землі» [11]. Він стверджував, що існування приватної власності забезпечує порядок у суспільстві та виключає суперечки щодо відповідальності за результати господарської діяльності. Відстоював необхідність гарантування державою недоторканності приватної власності. Вважав, що впровадження спільної власності призведе до знищення таких чеснот, як щедрість, допомога друзям і знайомим [17]. Богослов «засуджував вимоги «єретиків» про передачу майна від багатих до бідних відповідно до вчення раннього християнства. Наголошуючи на законності існування приватної власності як основи встановленого Богом порядку, що уможливорює певну стану ієрархію, він підкреслював: «Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право природної власності дано не природою, а людським розумом» [1]. Таким чином, доктрина Фоми Аквінського стала певним відходом від практики першохристиянських общин, де існувало спільне використання майна, і яку намагались обґрунтувати у своїх творах представники східної церкви [22, С. 79].

На формування вчення про приватну власність та багатство у протестантизмі, окрім націленості релігійної філософії на сьогоденне життя, значний вплив мали історичні обставини, викликані поширенням капіталістичних ідей. Збільшення власності та збагачення всіма законними способами вважались гідними цінностями християнина, адже це призводило до збільшення добробуту всього суспільства. Досліджуючи економічний раціоналізм протестантів, М.Вебер дійшов висновку, що дана течія християнства раціоналізувала «свідомість мирян, які не схвалювали бідність, як це практикувалося в інших християнських конфесіях. Обов'язок протестанта полягав у тому, щоб прагнути покращувати життєві обставини шляхом самовідданої праці, а не покійно і смиренно переносити випробування бідністю. Все це виробило аскетичний спосіб життя, відповідну трудову етику і раціоналізувало економічну поведінку» [17]. Аналогічні погляди представлені в іудаїзмі, який трактує багатство як нагороду за добродішні вчинки: «Ви повинні пам'ятати, що багатство створює Боже благословення, а потім вже ваші зусилля» [11].

Відносини власності розглядаються й у Корані. У мусульманському вченні розрізняються такі поняття як «майно» і «власність». До майна належать матеріальні цінності в натуральній формі та їх корисні властивості. Власність у ісламі виконує соціальну функцію, дохід від якої має бути використаний на благо громади [9]. Наголошується, що вся власність є волею Аллаха. Чим більша власність, тим більша відповідальність перед Ним за підвищення добробуту суспільства. Згідно з

шаріатом у приватній власності не можуть перебувати об'єкти, що забезпечують першочергові життєві потреби людей (дороги, кладовища, пасовища, вода і вогонь). Вони повинні перебувати в колективній чи державній власності [9].

Східна християнська церква у своїх поглядах більшу привілейованість надає спільній власності. До початку XX ст. визначальну роль у трактуванні поглядів на власність відіграло вчення Іоанна Златоуста, який вбачав ідеальний устрій у суспільній власності, відсутності поділу на багатих та бідних, де особи не роблять поділ на «моє» і «твое» [17].

«На думку католицького богослова Ю.Тицяка, причина відмінного від західнохристиянського ставлення до приватної власності криється в тому, що православні основи морального життя виходять не стільки з Декалогу (Десять заповідей Мойсея), в якому право власності передбачається і захищається, скільки з Нагірної проповіді, яка благословляє жебраків і страждених. Тому східний християнин бачить свою мету скоріше у звільненні від власності та майна» [17]. Прагнення до добробуту і збільшення власності сприймається як гріховне, неприродне для людини. Як пише В.В. Смакота, православна етика не заклала духовних підстав для створення людини буржуазного типу. Скоріше вона перешкоджає цьому [19, С. 14].

Результати розходження у світоглядних поглядах католиків, протестантів і православних відображено в економічній історії. Соціально-економічний розвиток західних країн, за різними оцінками, перевищує розвиток православних країн Східної Європи у 4–10 разів.

Незважаючи на певні розходження у підходах до трактування власності та багатства у католицизмі, протестантизмі та в православ'ї, в останньому офіційно проголошуються погляди про необхідність для людей мати гідне життя, добробут. Змінивши концепцію власності Іоанна Златоуста на погляди Клементя Олександрійського, який схвалював приватну власність як чинник існування людини, православна церква прийняла соціальну доктрину. У ній зазначається: «Святе Писання визнає право людини на власність та осуджує посягання на неї. Церква визнає існування різноманітних форм власності. Церква не надає переваги жодній із цих форм... Відчуження і перерозподіл власності з нехтуванням прав її законних власників не можуть бути схвалені Церквою. Винятком може бути таке відчуження власності на основі відповідного закону, що будучи обумовлене інтересами більшості людей, супроводжується справедливою компенсацією. Досвід вітчизняної історії свідчить, що порушення цих принципів невідворотно призводить до соціальних потрясінь і страждань людей» [11]. Тобто у православ'ї вважається, що «перемога над власністю... може бути не економічна, а тільки моральна» [4, С. 137].

Таким чином, у всіх віросповіданнях тією чи іншою мірою визнається право приватної власності. Головне її призначення – збільшення добробуту та благополуччя суспільства шляхом опіки багатих над бідними. І чим більша власність, тим більша відповідальність за розбудову соціальних об'єктів для потреб нужденних.

Релігійні погляди на власність знайшли своє відображення як у працях філософів, так і теоретиків економічних шкіл. Фізіократи, як і меркантилісти, наголошували на необхідності приватної власності. За розквіту їхньої школи, приватна власність поширилася не тільки у сфері торгівлі, а й у виробництві. Вчення фізіократів побудовано на концепції «божественного порядку», в якому відображені принципи справедливості як «правила, встановлені верховною владою для того, аби встановити порядок в адміністрації та управлінні, забезпечити захист суспільства та неухильне дотримання природних законів» [10, С. 343]. Зокрема, Ф.Кене наголошував на трудовому аспекті права власності. Підкреслював, що «природне право кожної людини зводиться до тієї частки, яку вона може здобути своєю працею» [10, С. 333]. Акцентував увагу на необхідності впевнитися у тому, «що належить індивіду і що – іншим індивідам» [3, С. 51]. Підкреслював також «право на результати своєї праці та свободу діяльності ...» спростовуючи погляд, за яким природне право має надавати всім право на все, називаючи його химерою» [6, С. 78].

А.Тюрго та Ф.Кант акцентували увагу на тому, що будь-яка власність стає надбанням особи за наявної колективної згоди суспільства. На положення фізіократів значним чином вплинули погляди Дж.Локка, який стверджував, що власність започатковує «вилучення частини того, що є спільним, і витягнення його зі стану, в якому його залишила природа», докладаючи особисту працю [14, С. 278–279]. У понятті власності він поєднує життя, волю і майно людини, таким чином розглядаючи її як щось більше за матеріальні речі.

Аналізуючи погляди фізіократів та егалітаристів, О.Миклашевський стверджував: «соціалістичні та комуністичні конструкції, як це не дивно, стояли ближче до традицій того часу, ніж ідеї вільної власності: з одного боку, абсолютна монархія намагалась виховувати в масах ідею, що вся власність належить голові держави, з іншого – теоретики «природного права», такі як Г.Гроцій та С.Пуфендорф, визнавали, що в первісному стані в суспільстві існувала загальна рівність у володінні майном, що лише очевидна або мовчазна угода суспільства встановила нерівність власності заради підтримання суспільного порядку й злагоди» [6, С. 78].

Грунтуючись на положеннях природного права, А.Сміт вбачав у приватній власності єдину правильну форму господарювання. Згідно з його вченням, прогресивний суспільний розвиток, примноження багатства народу можливе лише за умови, коли в усіх людей наявне постійне та незникаюче прагнення поліпшити своє становище [20, С. 210–211]. Реалізація цієї потреби найбільшою мірою може бути задоволена лише приватною власністю поряд із невтручанням держави у справи власників. Однак, пропагуючи приватну власність у землеробстві, вчений негативно ставився до акціонерної форми господарювання, вважаючи, що вона призводить до нівелювання особистого інтересу та втрати мотивації до праці.

Призначення уряду А.Сміт вбачав у охороні власності та захисті багатого проти бідного [6, С. 78]. На необхідності захисту права власності наголошував і Томас Гоббс. Він писав: «кожна людина володіє... правом власності, що виключає право кожного іншого підданого. Вона отримує це право від верховної влади, без захисту якої всяка інша людина мала б рівне право на те саме майно» [5, С. 253–254].

Святість власності, як найбільша гарантія суспільства, розглядається й у вченні Д.Рікардо [3, С. 127]. Трактуючи прибуток як винагороду за керівництво підприємством [6, С. 79], він був «цілком чужий думки, що отримання прибутку є, з етичної точки зору, менш правомірною формою здобування доходу, ніж отримання заробітної плати» [23].

На думку К.Ф. Бастіа, головний інтерес у розвитку виробництва та людей полягає в швидкому утворенні капіталів. Він писав, що «капітал із самого початку працює на користь звільнення людей від пут неосвіченості, бідності і деспотизму». Подолання існуючої соціальної нерівності можливе шляхом забезпечення свободи дії та збільшення власності, як стимулу в розвитку та праці людей [1].

Розвиваючи погляди класичної школи, Джон Стюарт Мілль трактував власність як право «кожної людини, чоловіка або жінки, на свої здібності, на те, що вона може виготовити за їх допомогою, і на будь-що, що їй вдасться отримати за виготовлені нею товари шляхом чесного обміну». Таким чином, наявність та збільшення власності він вважав результатом праці та ощадливості [15, С. 350].

Історичний досвід свідчить, що втілення концепції «невидимої руки» А.Сміта і широка реалізація державної «політики невтручання», всебічного схвалення приватної власності призвели до стрімкого та масового розшарування населення, його зубожіння, банкруства дрібних власників, зловживання щодо трудового порядку на фабриках та зростання «легіонів виснажених голодом людей, які продають себе майже задарма» [12, С. 406].

Вирішення проблеми майнової нерівномірності та забезпечення прогресу суспільства Дж.С. Мілль бачив у зміні правил розподілу сукупного доходу, що створюються та встановлюються людьми за суспільної мовчазної згоди. Обґрунтовуючи принцип кращого та якіснішого розподілу національного багатства, вчений захищав необхідність обмеження права успадкування та пожертвування надлишкового майна на користь держави та суспільства. Дж.Ст. Мілль підтримував державне регулювання приватних підприємств та необхідність функціонування державних підприємств там, де це неприбутково для приватного сектору, але є суспільно доцільним [6, С. 89].

Ш.Монтеск'є зазначав, що «демократія повинна уникати двох крайнощів – нерівності, яка веде до аристократії або правління одного, і доведеної до крайності рівності, що точно так само завершується деспотизмом» [25]. Актуальність цього твердження засвідчили результати соціологічного дослідження, проведеного Центром ім. О.Разумкова в Україні. Згідно з його результатами, 40,6 % респондентів вважали за необхідне звести до мінімуму державне втручання в економічні процеси; 60,0 % – висловилися за необхідність появи сильного лідера, що має широкі владні повноваження; 70,5 % – за забезпечення свободи підприємницької діяльності; 76,5 % – за розвиток ринкової економіки; 88,4% – за втілення ідеї рівності та справедливості. Проте 96,3 % респондентів висловились за необхідність гарантування державою соціального захисту населення та 91,7 % опитаних підтримали необхідність створення правової держави [8, С. 125].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток торгівлі та капіталістичних відносин супроводжувався посиленням індивідуалізму, особистих інтересів щодо отримання персонального зиску та відстоювання необхідності пріоритету приватної власності. Разом з тим суттєвий вплив на розвиток економічної думки здійснювали релігійні вчення, в яких визнається право приватної власності, проте підкреслюється її трудова основа та відповідальність власників перед суспільством. В усіх без винятку релігіях стверджується пріоритет суспільної потреби над індивідуальним інтересом. Такий підхід робить можливим стабілізацію суспільства та унеможлиблює соціально-економічні викривлення. В Україні необхідно розвивати людиноцентристську концепцію, будувати цивільно-правову форму власності, яка б забезпечувала рівні умови функціонування для всіх суб'єктів господарювання і справедливий розподіл доходів на користь суспільству.

Список використаної літератури:

1. *Базилевич В.Д.* Інтелектуальна власність : підручник / *В.Д. Базилевич* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/17810409/ekonomika/intelektualna_vlasnist_-_bazilevich_vd.
2. *Бердяев Н.А.* Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии / *Н.А. Бердяев* // Русская философия собственности (XVII–XX вв). – С. Пб. : Ганза, 1993.
3. *Булгаков С.Н.* История экономических учений / *С.Н. Булгаков*. – Ч. 2. – 7-е изд. – М., 1918. – 192 с.
4. *Булгаков С.Н.* Христианство и социальный вопрос / *С.Н. Булгаков* // Два града : Исследования о природе общественных идеалов. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1997. – 589 с.
5. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – Соч. в 2-х т. – Т. 2. / *Т.Гоббс*. – М. : Мысль, 1991. – С. 253–254.
6. *Гордіца К.А.* Еволюція наукових поглядів на власність у дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX - початку XX ст. / *К.А. Гордіца* // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 46. – 2013. – С. 75–96.
7. *Гуревич А.Я.* Категория средневековой культуры : 2-е изд., испр. и доп. / *А.Я. Гуревич*. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
8. *Захарова Т.* Приватна власність у сучасному українському суспільстві: соціологічний вимір / *Т.Захарова* // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 3. – С. 117–128.
9. Институт собственности в Исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://txtb.ru/75/17.html>.
10. *Кенэ Ф.* Естественное право / *Ф.Кенэ*. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960.
11. *Коваль Т.Б.* Личность и собственность. Христианство и другие религии мира / *Т.Б. Коваль* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/510/007/1220/2003_n2_p3-45.pdf.
12. *Ковальчук В.М.* Історія економіки та економічної думки : навч. посібник / *В.М. Ковальчук, М.В. Лазарович, М.І. Сарай*. – К. : Знання, 2008. – 647 с.
13. *Красин Ю.А.* Собственность в России. что дальше? / *Ю.А. Красин* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/19051256.html>.
14. *Локк Дж.* Два трактата о правлении / *Дж.Локк*. – Соч. в 3-х т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 278–279.
15. *Мильт Дж.С.* Основы политической экономии / *Дж.С. Мильт*. – в 3-х т. – Т. 1. ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – С. 350–366.
16. *Мироненко О.М.* Історія вчень про державу і право / *О.М. Мироненко* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pidruchniki.ws/1094040751941/pravo/rimski_yuristi.
17. *Рахманов А.* Особенности легитимации частной собственности в православии / *А.Рахманов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/50334635/>.
18. *Скловский К.И.* О сущности собственности / *К.И. Скловский* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/ons/msg/139448.html>.
19. *Смакота В.В.* Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... к.соц.н. : 22.00.04 / *В.В. Смакота* ; НАН України. Ін-т соціології. – К., 2002. – 19 с.
20. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / *А.Сміт* ; пер. з англ. – К. : Port-Royal, 2001. – С. 210.
21. *Соловьев В.С.* Оправдание добра : сочинения в 2 т. Т. 1 / *В.С. Соловьев*. – М., 1988.
22. *Степаненко С.* Історична еволюція поняття «власність» (від Арістотеля до неоінституціоналістів) / *С.Степаненко* // Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 76–92.
23. *Туган-Барановський М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / *М.И. Туган-Барановський*. – 3-е изд. – СПб., 1906. – 271 с.
24. *Хюбнер К.* Истина мифа / *К.Хюбнер* ; пер. с нем. *И.Касавина*. – М. : Республика, 1996. – 448 с.
25. *Черниловский З.* Право собственности от Авраама до Валентина Павлова / *З.Черниловский* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/285/204/1217/16_Chernilovskij.pdf.

ТОПШКО Олена Іванівна – здобувач наукового ступеня кандидата економічних наук кафедри економічної теорії та маркетингу Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- трансформація відносин власності;
- соціально-економічний розвиток сільських територій;
- державне управління.

Тел.: (067)148–51–88.

E-mail: elena.topishko@gmail.com.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2014.